

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, МЕТОДОЛОГІЯ ТА РЕГІОНАЛІСТИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. Реснт

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ І ПРОФСПІЛКИ

Доба глобалізації позначена новими викликами, серед яких своє місце посідає і нова фаза суперечностей між працею і капіталом. Нинішня світова криза наочно продемонструвала не тільки недоліки в організації фінансової системи й кредитної форми споживання, а й брак інструментів для їхнього регулювання, відсутність кваліфікованого перспективного моделювання цього та інших сегментів економічного розвитку. Вже перші соціальні наслідки кризи дають підстави для доволі песимістичних прогнозів. За цих умов перед профспілками постає низка нових завдань, виконання яких вимагає вироблення відповідних стратегій і форм роботи, спроможних захистити інтереси різних верств суспільства. Адже вже перші кроки держави показали, що вона обрала пріоритетом підтримку сильних світу цього, а не тих, хто потребує її допомоги насамперед. Цілком очевидно, що без урахування багатого досвіду минулого тут не обійтися і в цьому сенсі історики, соціологи, правознавці мають чітко виконувати власну місію.

Оскільки статтю присвячено профспілкам, слід визначитися зі змістовним наповненням цього терміну. Науковці практично не розходяться у тому, що професійні спілки є однією з форм самоорганізації трудящих із метою представництва і захисту своїх прав, свобод, інтересів на виробництві та у суспільстві. Однак вони не зовсім однотайні, коли мова заходить про функції цих громадських інституцій. Серед наших російських колег відбулася дискусія з цього кола питань. Ректор АПіСВ, професор О. Шулуєв у контексті становлення громадянського суспільства сформулював 8 основних функцій професійних об'єднань [1, 25]. Однак професор Російської академії державної служби Г. Рокитська вважає, що відносити до них контроль за процесом „відтворення людського капіталу суспільства в єдності професійних та особистих аспектів” (що пов'язується з соціально-економічною безпекою суспільства) не слід. Це – підприємницька точка зору. Методологічні підходи Г. Рокитської відштовхуються від переконання про те, що спілки мають займатися не відтворенням робочої сили для капіталу, а боротися за кращі умови праці і вищу заробітну плату з тими ж підприємцями [2, 66-68].

Внутрішня логіка цього дискурсу неминуче повертає нас до історичної ретроспективи. Одним із найбільш показових ракурсів є співставлення соціальної функції держави й, так би мовити, „зони впливу” недержавних інститутів, їхня взаємодія у вирішенні соціальних проблем.

Упродовж півтора століття Україна пережила кілька державних режимів, перебуваючи в рамках різних соціально-економічних систем. Цей унікальний досвід неспівставний з північноамериканським чи західноєвропейським, але володіє значним евристичним потенціалом.

У методологічному плані аналіз цього досвіду має спиратися на певні орієнтири, соціальні стандарти, навіть якщо і сьогодні для України вони є швидше уявними, ніж реально досяжними. При цьому варто тримати в полі зору не тільки якийсь узагальнюючий образ-схему, а й існуючі типи соціальних держав: соціал-демократичної, консервативної або корпоративної, ліберальної або обмеженої, латинської (католицької).

Російську монархію навіть за наявності Державної думи, політичних партій, професійних об'єднань, добродійних та інших недержавних організацій важко зарахувати до „освічених”, демократичних монархій. Безумовний примат держави, якій до революції так і не вдалося створити ефективних регуляторних механізмів, спроможних нівелювати антагонізми між працею і капіталом у поєднанні з консервативними становими пережитками, слабким розвитком громадських форм самоорганізації, визначили місце професійних об'єднань у підросійській Україні. Якщо у Європі тред-юніоністська традиція брала початок із цехових утворень, то у самодержавній Росії химерно перепліталися паростки нового, капіталістичного ладу і рудименти феодалізму. Накладаючись на своєрідну ментальність громадян імперії, які гіперболізували роль „доброго царя”, (у селянському середовищі вона характеризувалася ще й общинною психологією), ці чинники не сприяли швидкому формуванню професійних об'єднань, здатних згуртувати широкі маси трудящих і зорієнтувати їх на тривале, принципове існування власних інтересів. Чи не тому робітництво, основна маса якого походила з селян, виявилось більш готовим до стихійних бунтів та революцій, аніж до зважених, організованих протестних акцій. І вже зовсім неможливим з огляду на деструктивну позицію промисловців удався партнерський діалог. Тому в Російській імперії залишався в дії звичний засіб – з позиції сили. Так чинила держава, капіталісти і сам пролетаріат.

Нерозвиненість громадських форм впливу на державу віртуозно використовували більшовики. Вони зуміли створити справді масові, розгалужені професійні об'єднання, вихолостивши їхню сутність і призначення. Після 1917 р. профспілки перетворюються на структурний підрозділ держави, що базувався на засадах диктатури пролетаріату. У ст. 126 „сталінської” Конституції СРСР 1936 р. наголошувалося на тому, що ВКП (б) „є передовим загonom трудящих у їхній боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і представляє керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, так і державних”, у тому числі й профспілок [3, 248-249]. Підтвердженням того, що всі недержавні інституції цілковито підпорядковувалися партійним органам, є хоча б такий факт: голів республіканських, територіальних комітетів профспілок, що діяли в УРСР,

затверджували на засіданні політбюро ЦК КП (б) У. А після того вони відбудували ще одне „чистилище” – погодження з ЦК ВКП (б) [4].

Більшовики вмонтували профспілки в державний апарат. Радянська модель професійних об'єднань була заснована на розподільному механізмі. Саме на очікуванні частки матеріальних благ, які трудівники одержували через спілки, базувалася мотивація членства в них. Профспілкові путівки в санаторії та бази відпочинку, матеріальна допомога через одноразові виплати, інші форми перерозподілу перетворилися на одну з основних функцій спілок. А вже зовсім невластивими призначенню професійних об'єднань слід вважати організацію змагальних форм праці (соцзмагання). Практично донині відсутні ґрунтовні дослідження парадоксу: у компетенції профспілок перебували і проблеми безпеки праці і соцзмагання, що часто вступали в суперечність. У гонитві за високими показниками й інтенсифікацією виробництва мали місце численні порушення техніки безпеки, що стало причиною травматизму і летальних випадків. Якщо простежити цю взаємозалежність, можна вийти на узагальнення та висновки, які не прикрасять імідж радянських профспілок.

Виконання невластивих функцій атрофувало у тогочасних професійних організацій здатність захищати інтереси працюючих, виступати чинником, що спонукає державу акцентувати увагу на соціальних, а не геополітичних проблемах, як це було в СРСР. Чого справді не можна заперечити, так це велику роль профспілок у пропаганді трудових цінностей, колективізму та соціальної рівності, свідомого і творчого ставлення всіх громадян до праці, а також участь у виробленні державних та місцевих стандартів праці та освідженні працівників з правовими та економічними аспектами у сфері праці. У такий спосіб вихолощувалися іманентні властивості професійних об'єднань. Не відбувалося своєчасного переорієнтування радянського керівництва на нові засади господарювання, а отже, і на нові соціальні стандарти. Відсутність протестних акцій профспілок пролонгувало у Кремля відчуття комфорту, а в реальному житті – стагнацію та саморуйнування всієї системи.

Виважених методологічних підходів вимагає також аналіз перехідного періоду від Союзу РСР до становлення незалежних держав на пострадянському просторі. В руслі цієї теми існує концепція, згідно з якою розпад СРСР завдав „колосального удару по позиціях людини праці, по соціальному партнерству”. Адепти таких підходів вважають, що нині „все більше дає про себе знати відсутність на світовій арені двох конкуруючих систем, що раніше примушувало капітал іти на поступки праці, демонструючи у такий спосіб свою „соціальну осудність”, здатність вести конструктивний діалог з профспілками”. Зі зникненням потужної противаги – світової соціалістичної системи – нібито зникла і „життєво важлива для них необхідність, продиктована інстинктом самозбереження, підтримувати високі соціальні стандарти, що були вагомим аргументом у протистборстві двох систем [5, 41-42]. Оминаючи увагою ностальгічні нотки за радянським ладом, слід все ж зазначити, що соціальні стандарти в розвинених капіталістичних

країнах дуже мало залежали від перебігу змагання двох систем. Пропагандистські кліше, що використовувалися в цьому протистоянні, мали переважно ідеологічний зміст, а рівень життя в соціалістичних державах не міг іти в жодне порівняння з аналогічними показниками з капіталістичними. Аргументи ж на користь того, що освіта й медичне обслуговування в СРСР були безплатними, втрачають сили, коли взяти до уваги їх рівень, а також хабарі. Крім того, не варто забувати, що всі соціальні програми мали джерелом фонди, які формувалися з недоплати заробітку та різноманітних відрахувань.

У перехідну епоху профспілки пострадянських держав постали перед викликами, відповідь на які вони не спромоглися дати. У західних демократіях (як і в східноазійських) профспілки, виконавши свою місію в індустріальному суспільстві, змогли адаптуватися до умов постіндустріального соціуму, для якого притаманні руйнування жорстких схем взаємовідносин між роботодавцями і профспілками, індивідуалізація праці, зростання ролі держави як головного регулятора і стабілізаційного чинника соціальної сфери.

На пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, де складно говорити про завершену форму соціально-економічного розвитку, ці процеси відбуваються під деструктивним впливом політичної нестабільності, непродуманих економічних заходів, перманентної кризи довіри громадян до влади і недержавних інституцій. Більше того, тут вже сформувалася корпорація влади, яка охоплює різні олігархічні клани й усіляко дистанціюється від владних функцій його єдиного носія – народу. Маючи практично необмежений фінансово-матеріальний і адміністративний ресурс, фінансово-промислові групи не тільки оволоділи всіма технологіями блокування профспілкових акцій, а й контролюють їхню діяльність через корумпованих та політично заангажованих лідерів та функціонерів профспілкового руху.

У зв'язку з глобалізаційними викликами мають місце спроби визначити шляхи трансформації професійних об'єднань. Деякі науковці передбачають перетворення спілок на інституції, які будуть займатися підвищенням кваліфікації працівників, що створить передумови для їхнього кар'єрного просування. Певною мірою ці думки перегукуються з апологетами функцій профспілок, пов'язаної з відтворенням робочої сили [5, 44]. Однак у цьому випадку ми матимемо справу вже не з профспілками, а квазі-утвореннями з принципово іншим призначенням і формами роботи.

Інші фахівці вважають, що профспілки будуть змінюватися з вертикально-галузевих, корпоративно-професійних, які в новій ситуації виявляться неефективними, на політичні класові організації трудящих, у яких стиратимуться суто кваліфікаційні, фахові ознаки, натомість домінуючими стануть соціально-політичні пріоритети.

Об'єднання за професійною ознакою створюються як інституція громадянського суспільства. Серед критеріальних ознак профспілок фахівці виокремлюють дві визначальні: по-перше, інститути громадянського суспільства, до яких належать і професійні спілки, створюються в ініціативному порядку; по-друге, вони діють в незалежному режимі [1, 25].

Коментуючи такі методологічні підходи, слід наголосити, що вони виявляються продуктивними тільки в справді демократичному суспільстві. Та навіть у розвинених демократіях (найяскравішим прикладом можуть слугувати США), не кажучи вже про авторитарні чи тоталітарні режими, профспілки не можуть вважати себе повноцінно незалежними. Великі корпорації, політичні партії, олігархічні та кримінальні клани використовують цілий набір засобів та агентів впливу на них з метою якщо не контролю, то принаймні поінформованості про стратегію і тактику соціально спрямованих дій професійних об'єднань. Очевидно, що це змушує вважати одними із вирішальних критеріїв спілок не їх повну незалежність, а рівень залежності і свободи дій. При цьому оціночні характеристики мають базуватися не на правовому статусі профспілок, чинних угодах між державними органами та спілками (колективними договорами тощо), а реальних умовах діяльності та впливу на дії уряду, підприємців, політичних партій, а також результативності тих чи інших кроків. Саме цей комплекс ознак кристалізується у справжній, а не уявно-декларативній статус профспілок.

В сучасній Україні не держава перебуває під контролем громадянського суспільства, а навпаки, воно залишається під державним патронажем. Дуже повільно відбувається розмежування між державою та суспільством. Профспілки донині не стали одним із базових соціальних інституцій суспільства, що відповідальні за регулювання соціально-трудових відносин та економічної демократії. Цілком необхідним видається переакцентування пасивно-захисної функції професійних об'єднань та активно-поступальних засобів. Лише тоді, коли у свідомості пересічного працівника профспілки перетворюються з надбудовної структури, сформованої і нав'язаної згори, на продукт самоорганізації, вони спроможні будуть виконати свою місію.

Підсумовуючи викладене, слід виокремити кілька проблем, які вимагають спеціального опрацювання істориками. Враховуючи той факт, що професійні об'єднання виникали і за відмінних соціально-економічних і політичних умов, потребує детальної реконструкції алгоритм їхньої діяльності, засоби позиціонування себе в якості громадського інструменту соціального регулювання.

На окреме дослідження заслуговує нормативно-правове забезпечення діяльності профспілок на всіх етапах їх становлення і розвитку.

Одним із критеріїв оцінки ефективності функціонування профспілок є зміна соціально-економічного курсу урядів, корективи, внесені у соціальні програми та економічні заходи, а також моральна й фізична підтримка дій професійних об'єднань з боку різних верств населення України, тобто зворотній зв'язок. У цьому сенсі актуальним є вивчення відносин по лінії держава – профспілки та умов, що визначають їхній вектор.

У світлі останніх подій в нашій країні особливого значення набуває ретельне дослідження механізмів і технологій взаємин профспілок із недержавними інституціями, для яких члени спілок є насамперед організованим, а отже, керованим електоратом.

Важливу роль у вивченні особливостей генези профспілкового руху має визначення не тільки конкретно-історичних умов, специфіки соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни, менталітету народу, а й спонукальні мотиви профспілкового членства. Адже саме від цього чинника значною мірою залежить дієвість спілки. Одна справа, коли людей примусово залучають до лав професійного об'єднання, інша – несвідома й пасивна поведінка працівників, які за інерцією маси стають її членами, і, нарешті, на особну характеристику заслуговують ті трудящі, які свідомо вступають до спілки, займають активну позицію і беруть участь у всіх її акціях і повсякденному житті.

У зв'язку з цією стоїть інша проблема, пов'язана з профспілковим менеджментом. Розуміння того, як формуються неформальні лідери, яких імпульсів вони надають профспілковому руху, яким є і має бути співвідношення між особистісними амбіціями, груповими і колективними інтересами, дозволить ефективніше вибудовувати спілки, пристосовувати їх до умов, що постійно змінюються, а також відповідним чином готувати кадри функціонерів у спеціалізованих вузах.

Один із перспективних орієнтирів поступу демократії в Україні пов'язаний з розвитком самоврядування. Реалізація цього проекту неможлива без урахування досвіду суспільно-політичної самодіяльності населення упродовж майже двох століть у царині своїх професійних та соціальних інтересів.

Нарешті, науковці покликані й моделювати можливі варіанти розвитку профспілкового руху, давати обґрунтовані прогнози та рекомендації. Сучасна ситуація певною мірою залишається невизначеною. Так, з одного боку, відсутність єдиного профспілкового центру послаблює можливі координації дій, з іншого – ускладнює певним політичним силам та фінансово-промисловим групам контроль за всім профспілковим рухом лише шляхом впровадження „своїх людей” у керівництво.

Як бачимо, поле для застосування зусиль вчених – досить велике. Справа полягає не тільки в тому, щоб виробити науково вивірене знання, а і в тому, щоб донести його до потенційного користувача – профспілкового активу, функціонерів, а також усіх громадян, прищеплюючи їм відчуття самодостатності, спроможності реально впливати на ситуацію в країні.

1. Шулує А. А. Профсоюзы и гражданское общество // *Гражданское общество и профсоюзы. Сборник.* – М.: АТиСО. – 2006.

2. Рокитская Г.Я. Что меня не устраивает в дискуссии // *Гражданское общество и профсоюзы. Сборник.* – М.: АТиСО. – 2006.

3. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Ксенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення (Не вистребуваний потенціал). *Словник-довідник.* – К.: Либідь, 1997. – С. 248-249.

4. Голово М.Л. *Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.*

5. Крестьников А.Н. *Новые глобальные реальности и профсоюзы // Гражданское общество и профсоюзы. Сборник.* – М.: АТиСО. – 2006.